

Ю.М. Кочубей

АРАБ І АРАБІСТ ТАУФІК КЕЗМА (1882–1958)

Народився Т.Г. Кезма (по-арабськи Тауфік Джубраїль) 20 червня 1882 р. у відомій Християнській родині Дамаска, столиці Сирії, яка тоді становила частину Османської імперії [Сходознавство... 2011]. Часто запитують, як так вийшло, що він опинився в Україні, в місті Києві. Щоб відповісти на це питання, звернемося до праць А.Ю. Кримського: у його фундаментальній “Історії нової арабської літератури” він досить докладно описав конфесійну ситуацію у тодішніх володіннях Османської імперії в Леванті, нинішніх землях Сирії, Лівану і Палестини [Крымский 1971]. Вже в ті часи йшла запекла боротьба за душі християнського населення регіону. Найактивніше і найуспішніше діяла католицька церква, насамперед отці-єзуїти, бо Франція була першою серед держав Заходу, яка вступила у безпосередні стосунки з Туреччиною і здобула собі “право” бути “опікункою” християн на її теренах, де пізніше постала й уніатська церква. Згодом з’явилися рішучі і гнучкі представники протестантських віросповідань, головним чином американські. Вони без усякого сорому займалися прозелітством – боролися за душі арабів-християн, бо перетягувати арабів-мусульман було заборонено, та й апостатство, тобто відречення від ісламу, каралося смертю. Діяли західні церкви насамперед через освіту, створюючи мережу освітніх закладів – від початкових шкіл до університетів [Крымский 1971]. Значна частина арабів-християн були православними і належали до чотирьох апостольських патріархатів: столичного Константинопольського, Антіохійського, Александрійського, Єрусалимського. Росія намагалася не відставати від інших західних країн, мріючи пожитися за рахунок ослабленої Османської імперії, але через свою внутрішню й міжнародну слабкість відставала у темпах і масштабах свого проникнення на Схід.

Справи почали налагоджуватися після заснування у 1882 р. Імператорського Російського православного товариства [Крымский 1971, 308–318] з метою протидії намаганням католицьких, а згодом і протестантських місіонерів із країн Заходу поширити свої впливи на православне арабське населення Сирії, Лівану та Палестини, яке традиційно орієнтувалося політично і духовно на єдиновірну Росію. Старший брат Тауфіка Гавриловича Іскандер був серед перших арабських юнаків, яких направили на навчання до Росії ще до створення Російського палестинського товариства.

Пізніше Товариство за короткий час відкрило цілу мережу шкіл по селах та містечках Леванту, а також заснувало дві учительські семінарії (одну для хлопчиків, другу – для дівчаток). Кращі випускники семінарії коштом Товариства продовжували навчання в Росії, як правило в духовних навчальних закладах, бо боротьба проти західного місіонерства, на погляд керівників Російського палестинського товариства, вимагала насамперед кадрів добре підготовлених священників. Але не тільки служителі церкви виходили з учнів – стипендіатів Товариства.

Роль цих шкіл у загальному “відродженні” арабського світу в другій половині XIX – на початку XX ст. ще не достатньо вивчена. Відомий арабіст академік І.Ю. Крачковський писав: “Великим було значення цих маленьких, часто бідно обставлених шкіл. Через учительські семінарії Палестинського товариства проникали й сюди винесені з Росії

великі заповіді Пирогова й Ушинського з їхніми високими ідеалами. За своїми педагогічними засадами російські школи в Палестині і Сирії часто виявлялися вищими від багато обладнаних установ різних західноєвропейських чи американських місій. Знання російської мови рідко знаходило практичне застосування в подальшій діяльності учнів, але доторк до російської культури, російської літератури залишав незгладимий слід на все життя. І недарма так багато сучасних письменників старшого покоління, не тільки перекладачів з російської, а й творців, котрі сказали своє слово для всього арабського світу, вийшло із шкіл Палестинського товариства” [Крачковский 1955, 55]. Нагадаємо, що біля колиски новітньої арабської літератури стояли такі вихованці православних шкіл, як Михаїл Нуайме (в 1906–1911 рр. вчився у Полтаві), Насіб Аріда, Абдель-Месіх Хаддад; відомими перекладачами-популяризаторами російської літератури були Халіль Бейдас у Палестині і Селім Кобейн у Єгипті, свій внесок в арабістику в нашій країні зробили М.О. Аттая, К.В. Оде-Васильєва і П.К. Жузе, чимало з них працювали вчителями, несучи світло знань рідному арабському народові.

Брат Т.Г. Кезми Іскандер теж став учителем, був організатором і незмінним директором православної учительської семінарії в палестинському місті Назареті. Сюди він взяв малого Тауфіка після смерті батька і подбав про його освіту. Тауфік виявився здібним учнем. Він добре засвоїв російську мову, дістав ґрунтовні знання арабської та турецької мов, і 1896 року його направили для продовження навчання в Київ. Він з успіхом закінчив семінарію, і Товариство забезпечило його подальше навчання у Київській духовній академії (КДА). Це було серйозним випробуванням для молодого араба, але і з ним він справився блискуче. Перед випускником Київської духовної академії, кандидатом теологічних та історичних наук, відкривалася блискуча церковна кар’єра, але він обирає інший шлях.

У 1907 р. Т.Г. Кезма приймає російське підданство і починає працювати в університеті, разом з тим викладає арабську мову. Спочатку він працює приватно, а з 1913 р. викладає арабську й турецьку мови в різних вищих навчальних закладах Києва (комерційному, близькосхідному (пізніше перетвореному на Інститут зовнішніх зносин) інститутах). Викладав турецьку мову і в торгово-промисловому технікумі (1924–1925) в Києві. Турецьку він знав дуже добре. Як писав про нього пізніше академік А.Ю. Кримський, “говорить по-турецьки вільно, але з типовою арабською вимовою”. Напередодні Першої світової війни Т.Г. Кезма відвідав Персію. У місті Сабзеварі, склавши відповідний іспит, він одержав диплом, що давав право викладати й перську мову. Цей диплом він потім “підтвердив”, кажучи по-сучасному, “нострифікував” у Лазаревському інституті східних мов у Москві [Кочубей, Матвєєва 1998, 37].

Відколи у Київському університеті, вже у радянський час, запровадили викладання арабської мови, Т.Г. Кезма працює тут. Він ніколи не був просто службовцем, ставився до своєї роботи відповідально і з пристрасстю. Наведемо хоч би такий приклад. В аргументованій доповідній записці вчений запропонував відкрити аспірантуру за спеціальністю “арабська мова і література”, доводячи, що знання арабської потрібне історикам і філологам; обстоював необхідність продовження вивчення арабської мови в університеті, яке безпідставно було припинене. “Значение арабистики для востоковедения, – писав він, – и целого ряда других наук трудно переоценить. Известно, что сочинения историков и географов, писавших на арабском языке, являются одним из ценнейших источников для изучения Киевской Руси, о международных связях этого могущественнейшего славянского государства, о жизни и быте древних славян, о возникновении письменности на Руси... Целый ряд сочинений великих ученых Средневековья: таджика Ибн-Сины и узбека Ал-Бируни написаны на арабском языке, бывшем в средние века одним из наиболее распространенных языков культурного общения. Изучение арабского Востока имеет огромное значение” [ІР НБУВ, ф. 173, № 47]. Його любили і щиро шанували учні, серед яких були і відомий в майбутньому математик академік Д.О. Граве, котрий

засвідчував, що свої студії над арабськими астрономічними творами він робив під керівництвом Т.Г. Кезми, і директор Інституту сходознавства Киргизії І.А. Батманов.

Та коло інтересів арабіста не обмежувалося педагогікою. Основним місцем його роботи був Кабінет арабсько-іранської філології, яким керував академік А.Ю. Кримський. Брав він також активну участь у діяльності Київського філіалу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства.

Про його роботу в Академії А.Ю. Кримський писав у “посвідці”: “Член секції наукових робітників і постійний (нештатний) співробітник Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) на арабському відділі кафедри Східного письменства та культури (під керівництвом акад. А.Ю. Кримського) Тауфік Гаврилович Кезма увесь час з найпершого моменту заснування Академії Наук, тобто чотирнадцять літ, не переставав і не перестав систематично працювати для академічної катедри, згідно з наперед виробленою програмою п’ятирічки, яку, окрім мене, на всій Україні виключно він один може виконати як єдиний знавець арабської мови в повнім її обсягу й арабського письменства та культури” [ІР НБУВ, ф. 173, спр. 176, арк. 21].

Значною подією в українському сходознавстві став підготовлений Т.Г. Кезмою капітальний підручник з арабської мови (576 с.), який вийшов літографським способом у 1928 р. у Києві під назвою “Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении. Из лекций, читанных членам Киевского отделения Всеукраинской ассоциации востоковедения”. У передмові до нього він писав: «Ми свідомі того, що, перебуваючи на Україні і читаючи лекції її синам, було б краще видати ці “основи” мовою українською – тим більше, що Україну ми вважаємо для себе другою батьківщиною після Сирії. Але поспішність, з якою почалося друкування цих “основ”, – позбавила нас цієї можливості» [Кезма 1928].

Цей єдиний у популярному викладі підручник арабської мови дістав високу оцінку фахівців-арабістів І.Ю. Крачковського, А.Ю. Кримського, М.В. Юшманова, Д.В. Семенова та ін. [ІР НБУВ, ф. 173]. Схвальна рецензія на підручник з’явилася і в каїрському журналі “Аль-Іха’а” (“Братерство”).

Слід додати, що ще у 1918 р. Т.Г. Кезма разом з В.С. Щербиною видав “Сборник турецких рассказов и пословиц с специальным к ним словарем” як посібник для вивчення турецької мови – як зазначалося авторами, “Пособие для чтения г.г. студентам Киевского ближневосточного института”.

Чимало уваги вчений приділив вивченню й розтлумаченню писаних східними мовами джерел, які висвітлюють історію нашої країни. Він переклав російською мовою один з варіантів опису подорожі патріарха Антіохійського Макарія (XVII ст.), складеного його сином архidiaконом Павлом Алеппським, що супроводжував свого батька через Молдову та Україну до Москви. Цей опис змальовує, зокрема, культурне життя українського суспільства в роки визвольної війни [Гуцало 1995, 83–87]. Нині започатковано міжнародний проект, у якому бере участь проф. В.С. Рибалкін, для критичного видання цієї пам’ятки з урахуванням усіх наявних списків, що виявлені у різних містах Європи.

Не меншу цінність становить наукова інтерпретація “Оповідання арабського історика Абу Шоджі Рудраверського XI століття про те, як хрестилася Русь” (Київ, 1927). До ювілею Абу Алі Ібн Сіні (1937) Т.Г. Кезма підготував повний переклад біографії цього видатного вченого і мислителя, складеної його учнем Абу Убейдом Джузджані. А на роковини великого азербайджанського поета Нізамі він відгукнувся статтею в газеті “Коммунист” (1939).

Не можна не згадати і виконаний вченим переклад касиди середньовічного арабського поета Абана Лахики, що його А.Ю. Кримський оцінював так: “Крім того, Т.Г. Кезма написав низку робіт з дуже важкої галузі старого арабського письменства, часів Гарун ар-Рашіда, з яких заслуговує особливої уваги робота над поемою Абана Лахики. Ця робота Т. Кезми, навіть одна-єдина, могла б придбати йому звання професора

арабської філології – до того поема Лахикийа філологічно важка для розуміння, що не всякий навіть природний араб міг би розібрати її. Т. Кезма не тільки переклав поему Абана Лахикийа, але й написав до цього перекладу окремі вичерпні пояснення щодо кожного слова й кожного звороту” [ІР НБУВ, ф. 173, № 13]. Відтворив він російською мовою й тексти арабських народних казок, записаних А.Ю. Кримським під час його перебування у Сирії та Лівані. Частина їх в українському перекладі були опубліковані проф. М. Веркальцем 1992 року [Кримський 1992].

Т.Г. Кезма не цурався й проблем сучасності. Про це свідчить розробка ним так званого “ассирійського питання”, що було актуальним у 1920-ті рр. у зв’язку з проведенням Лозаннської конференції, йдеться, зокрема, про рецензію на видання Соціалістичної академії “Аравия и аравийские державы” (М., 1924). Він узяв участь у першій і другій сесіях арабістів у Ленінграді (1935, 1937), де був прийнятий як почесний гість.

Т. Кезма надавав всіляку допомогу як сходознавцям, котрі приїжджали до Києва працювати у бібліотечних фондах, так і аматорам та студентам. Мистецтвознавець М. Вязмитіна у своїй роботі “Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею” (Х., 1929) зазначає, описуючи один з експонатів: “Напис прочитав Т.Г. Кезма; йому ж належать коментарі до дати” [Вязмитіна 1929]. А проф. С. Маслов у своєму етюді “Арабська Євангелія, видана коштом Мазепи в Алеппо 1708 р.” теж відзначає допомогу Тауфіка Гавриловича в “транскрипції і перекладі” арабського вірша на пошану українського гетьмана-мецената [Маслов 1925, 69–78].

Постійно живучи в Києві, вчений не поривав зв’язків з рідним краєм і багато робив для взаємного пізнання та зближення арабських народів з народом нашої країни. Він пропагував на сторінках арабських видань досягнення сходознавства, розповідав про видатних вчених, зокрема І.Ю. Крачковського та А.Ю. Кримського. Журнал “Аль-Іха’а” за червень 1929 р., де було опубліковано матеріал про А.Ю. Кримського, повідомляв: “Надіслав нам матеріал для цієї статті разом з брошурою, в якій вміщено дані про твори того, кому присвячений цей життєпис, наш вельмишановний співвітчизник професор Тауфік Джубраїль Кезма, викладач арабської мови в українському університеті в місті Києві, столиці України” [Аль-Іха’а 1929, 279]. А наступного року з’явилася стаття, присвячена Тауфіку Гавриловичу, під назвою “Видатний професор Тауфік Джубраїль Кезма”.

Багато сил віддав невтомний трудівник й ознайомленню українського читача з надбаннями нової арабської літератури, особливо з творами, присвяченими національно-визвольній боротьбі, що розгорталася на просторах Арабського Сходу.

У лютому 1941 р. він передав до Держвидаву України (ДВУ) переклад повісті Махмуда Ахмеда ас-Сейїда (1901–1937) “Джалаль Халед”, у якій чи не вперше в арабській літературі згадувалося ім’я В.І. Леніна. У листі зазначав, що на черзі збірка оповідань Мухаммеда Теймура (1892–1921) “Що бачать очі”, і пропонував видати третю книгу – збірку оповідань та уривків з більших творів сучасних арабських письменників. “Знайомлячись з вищезазначеними арабськими письменниками за вказаними мною більш характерними уривками з їх творів, – писав Т.Г. Кезма, – читачі на Україні побачать і переконаються в тому, що слова російського поета М. Лермонтова, сказані ним про Схід, що

Род людской там спит глубоко

Уж девятый век, починають у наш час ставати надбанням історії, бо Схід вже прокинувся, і прокинувся на всьому своєму протязі від Середземного моря і до берегів Тихого океану, і від Сирії до Китаю” [Аль-Іха’а 1929, № 45].

І ще одне дуже важливе визнання перекладача, зроблене з приводу творчості Дж. Зейдана: “Познайомити читачів на Україні з цим визначним письменником цілої епохи і з окремими сторінками із його у вищій мірі цікавих романів є моїм моральним обов’язком, зобов’язанням перед основною моєю батьківщиною – Сирією – і другою моєю батьківщиною – Україною” [Аль-Іха’а 1929, № 47].

Серед перекладених ним творів, крім уривків з трьох відомих романів Дж. Зейдана, знаходимо оповідання та нариси таких оновлювачів арабської прози, як А. аль-Кавакібі, Адіб Ісхак, Фарах Антун, Валі ад-дін Іекун, Амін Рейхані, Абдель-Месіх Хаддад, Наджіб аль-Хаддад. Держвидав України уклав з перекладачем відповідну угоду, але війна перешкодила її здійсненню. Переклади чекають свого видавця в Інституті рукопису НБУВ. Не вийшла друком і повість Махмуда Ахмеда ас-Сейїда.

Вже у післявоєнні роки, коли розбурханий національно-визвольною боротьбою Арабський Схід почав виходити на перший план світової історії, Т.Г. Кезма опублікував ряд своїх перекладів. У 1957 р. побачили світ оповідання Мухаммеда Теймура [Теймур 1957], кілька творів було надруковано в журналах “Україна” і “Всесвіт”.

Т.Г. Кезма встановлює зв’язок з Михаїлом Нуайме (1889–1988), жваво з ним листується і стає активним популяризатором його творчості у нашій країні. Українською мовою вийшла збірка новел видатного ліванського майстра під назвою “Знатні” [Нуайме 1958]. Ряд новел у перекладі російською мовою були опубліковані в Москві у книзі М. Нуайме “Ливанские новеллы”.

Залишилася в рукописі важлива теоретична праця М. Нуайме – написаний ним вступ до своєї п’єси “Батьки й сини” зі збірки “Решето” (1923), яка відіграла значну роль у становленні нової арабської літератури. Не були надруковані й перекладені Т.Г. Кезмою уривки з книги “Оддалік від Москви і оддалік від Вашингтона”, яку М. Нуайме видав після своїх відвідин Радянського Союзу у 1956 році. Поїздка до Москви, Києва, Полтави після півсторічної перерви справила на М. Нуайме величезне враження.

Кезма не встиг здійснити всіх своїх задумів, але й те, що йому вдалося зробити, засвідчує справедливість думки І.Ю. Крачковського: “Однією з важливих галузей, в якій великі заслуги Т.Г. Кезми, є сучасна арабська література” [Аль-Іха’а 1929, № 9].

Успіхи національно-визвольної боротьби арабів сповнювали радістю вже літнього на ті часи ученого, давали новий заряд енергії. Він готував до перевидання свій підручник арабської мови, а також працював над другим томом, який мали складати хрестоматія арабської мови та словник до неї.

Т.Г. Кезма підтримував зв’язки з багатьма відомими вченими – щиро товаришував з І.Ю. Крачковським, з любов’ю і пієтетом ставився до А.Ю. Кримського. Серед його колег і друзів були сходознавці М.В. Юшманов, Д.В. Семенов, В.О. Еберман, А.П. Ковалівський, а також А.О. Білецький, А.О. Введенський, офтальмолог В.П. Філатов. Він був палким патріотом міста, в якому прожив майже все своє життя, – Києва. Працюючи в архівах, автор цих рядків виявив, що Т.Г. Кезма одержав не одну досить поважну пропозицію щодо посади та умов праці, пов’язану з переїздом до таких міст, як Харків (тоді столиця УРСР), Ташкент, Баку, Тбілісі, і кожного разу відповідь була: “Я задоволений своєю роботою в АН УРСР і волю залишитися у Києві”, хоча заради справедливості треба сказати, що умови його життя і праці не завжди були найкращими [ІР НБУВ, ф. 173].

Сповнений творчими задумами, вчений прагнув зробити якомога більше для розширення дружніх зв’язків його вітчизни з Україною, для взаємного пізнання народів. «Мені 75 років, – говорив він кореспондентові газети “Вечірній Київ” 10 вересня 1957 р. – Але я почуваю себе дуже добре. Хочеться багато ще зробити для ознайомлення читачів України, яка стала моєю другою батьківщиною, з культурою народів арабських країн» [Вечірній Київ 1957].

Слід відзначити, що гоніння на українську інтелігенцію 20–30-х рр. не оминули й Тауфіка Гавриловича. У серпні 1930 р. комісія, яка провадила “чистку” Історико-філологічного відділу ВУАН, звільнила вченого з посади під приводом “відсутності наукової кваліфікації”, бо займався “виключно перекладами”. У протоколі засідання також було занотовано, що у Кезми “батько був чиновник в колишній Турції”. Класова пильність в дії! Йому довелося зазнати всіх моральних принижень і матеріальної скрути: відібрали житло, грошей заробити ніде не міг. Про це не можна читати без сліз у

листі А.Ю. Кримського до І.Ю. Крачковського, який допомагав арабу Кезмі та українцю Кримському чим і як міг [Неизвестные страницы... 1997]. Лише 1939 року Т.Г. Кезма починає викладати арабську мову в Київському державному університеті (КДУ) як факультатив у гуртку студентів історичного і філологічного факультетів, а потім і студентів факультету міжнародних відносин. Перед своїм арештом у 1941 році акад. А.Ю. Кримський піклувався про те, щоб вченому дали звання “професора орієнталістичних наук без захисту дисертації” (у Т.Г. їх було аж дві, але від КДА). Після війни клопотання знову порушив на цей раз всесвітньо відомий арабіст. І.Ю. Крачковський, і Вчена рада університету одногосно присудила Т.Г. Кезмі звання професора. Але це рішення не було затверджено. При виході на пенсію йому виділили сміхотворну суму. Друзі вважали, що для того, аби мати більшу пенсію, Т.Г. Кезмі треба присудити ступінь кандидата наук без захисту або *honoris causa*. Але, як на наругу, йому, 70-річному, віруючій людині, запропонували скласти екзамен з “основ марксизму-ленінізму”.

Помер Т.Г. Кезма 9 квітня 1958 р. в Києві, похований на Байковому кладовищі. “Літературна газета” 13 травня 1958 р. писала в некролозі: “В його особі вітчизняна арабістика і сходознавство втратили доброго друга і невтомного вченого. До останнього дня його прекрасного життя, сповненого праці й енергії, Тауфік Гаврилович працював не покладаючи рук для справи наближення двох своїх батьківщин – Сирії й України” [Махаринський 1958]. Його не забувають учні і просто колишні добрі друзі. Земляки-араби, що працюють і мешкають в Україні, зняли про нього цікавий документальний фільм “Християнин з Дамаска”.

Т.Г. Кезма зробив вагомий внесок у розвиток радянського сходознавства, в поширення географічних меж нашої перекладної літератури, відкриваючи нам письменників арабського світу, який і сьогодні у вогні боротьби проти сил зла. Відзначаючи 130-річчя з дня народження вченого, із вдячністю згадуємо цього скромного трудівника, справжнього інтернаціоналіста, який так багато зробив для зміцнення дружби і налагодження діалогу між народами, що в наші дні стало одним з важливих факторів міжнародного життя.

ЛІТЕРАТУРА

Аль-Іха'а (Каір), 1929, червень.

Вечірній Київ, 10 серпня 1957 р.

Вязмитіна М. Іслямська збірка Харківського художньо-історичного музею. Харків, 1929.

Гуцало Є. Тауфік Кезма і його переклад “Опису подорожі Макарія Антіохійського...” // Східний світ, 1995, № 1.

ІР НБУВ. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фонд 173, № 13, № 47; спр. 176.

Кезма Т.Г. Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении. Киев, 1928.

Кочубей Ю., Матвеева Л. Тауфік Гаврилович Кезма. Забуті імена // Близькосхідний кур'єр, 1998, № 2.

Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. I. Москва – Ленинград, 1955.

Крымский А.Е. История новой арабской литературы. Конец XVIII – начало XX ст. Москва, 1971.

Кримський А. Краса у розумі. Арабські казки у записах Агатангела Кримського. Київ, 1992.

Маслов С. Арабська Євангелія, видана коштом Мазепи в Алеппо 1708 р. // Етюди з історії стародруків I–VIII. Київ, 1925.

Махаринський І. Для благородної справи дружби // Літературна газета, 13 травня 1958 р.

Неизвестные страницы отечественного востоковедения. Москва, 1997.

Нуайме М. Знатні. Київ, 1958.

Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник. Київ, 2011.

Теймур М. Що бачать очі. Київ, 1957.